

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч.АЙТМАТОВ атындагы
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Ж. БАЛАСАГЫН атындагы КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

Д.10.16.525 диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда

УДК:82.09 (575.2) (04)

Текешова Миргуль Бакаиновна

**ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН “ТООЛОР КУЛАГАНДА”
(ТҮБӨЛҮК КОЛУКТУ) РОМАНЫНДА ТАГДЫР
МАСЕЛЕСИНИН КӨРКӨМ ИШТЕЛИШИ**

10.01.01 – кыргыз адабияты

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2016

Диссертациялык иш КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кыргыз адабияты бөлүмүндө аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, профессор
Акматалиев Абдылдажан Амантурович

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Үкүбаева Лайли

филология илимдеринин кандидаты, доцент
Сыдыков Назир

Жетектөөчү мекеме: И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин кыргыз адабияты кафедрасы, дареги: 720026, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Т.Саманчин көчөсү, 10 а.

Диссертациялык иш 2016-жылдын 28-октябрында саат 13.00дө КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна жана Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча түзүлгөн Д.10.16.525 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси 265а.

Диссертациялык иш менен КР УИАнын илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги:720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265а

Автореферат 2016-жылдын 27-сентябрында таратылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

Ыйсаева Н.Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу бүгүнкү күндөгү адабий иликтөөлөрдүн алган багыты, ошондой эле Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылык изденүүлөрүндө тагдыр маселесинин өзгөчө орун ээлегендиги бирок буга карабастан аталган маселе боюнча илимий изилдөөлөрдүн жүргүзүлбөгөндүгү менен түшүндүрүлөт.

Залкар жазуучу өзүнүн көпчүлүк чыгармаларында “жашоонун мааниси”, “Адам жана Аалам”, “Адам жана Ишеним” сыяктуу темаларга токтолот. Айрыкча жазуучунун соңку чыгармасы “Тоолор кулаганда” (Түбөлүк колукту) романында “Адам жана Тагдыр” маселеси романдын лейтмотивин түзүп турат. Андыктан бул маселени козгобой туруп, айтматовдук каармандардын дүйнөсүн толук кандуу ачып берүү, түшүнүү мүмкүн эмес.

Диссертациялык ишибиз Ч.Айтматовдун “Тоолор кулаганда” (Түбөлүк колукту) романындагы тагдыр маселесинин көркөм иштелишин иликтөөгө алуу менен бул кенемтени толуктоого багытталат.

Диссертациялык иштин темасынын илимий программалар менен болгон байланышы. Илимий иштин темасы Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун илимий кеңешинде бекитилген. Институттун илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына туура келет.

Изилдөөнүн негизги максаты Ч.Айтматовдун “Тоолор кулаганда” (Түбөлүк колукту) романында тагдыр маселесинин ордун, идеялык-эстетикалык кызматын белгилөө, адам турмушунда бирден бир татаал проблеманын чыгармада кандай көркөм интерпретацияга ээ болгондугун анализге алуу; автордун тагдыр түшүнүгү боюнча ой бүтүмдөрүн системага келтирүү.

Коюлган максатка ылайык төмөндөгү **милдеттер** белгиленди:

- Тагдыр маселесин көркөм адабиятта чагылдырууну изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздерин аныктоо;
- Тагдыр маселесинин кыргыз совет адабиятында көркөм чагылдырылышына байкоо жүргүзүү;
- Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы “Сөз” башаты менен тагдыр маселесинин ортосундагы байланышка токтолуу, сөздүн тагдырды көркөм чагылдырууга тийгизген таасирин аныктоо;
- Совет доорунун айрым чыгармаларында адам тагдырынын советтик идеология менен байланыштырылгандыгын белгилеп, анын фонунда Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы тагдыр маселесинин эволюциясын кароо;
- Ч.Айтматовдун “Тоолор кулаганда” (Түбөлүк колукту) романындагы тагдыр маселесин көркөм иштөөдө колдонулган ыкмаларды жана каражаттарды аныктоо;
- Жеке тагдырдын жалпы тагдырга айланышы, же тагдырды көркөм чагылдырууда < адам→коом→дүйнө→аалам> деп бири бири менен тыгыз байланышта караган Ч.Айтматовдун идеалык-эстетикалык концепциясын көркөм образдардын семантикасы менен бирдикте кароо;

- “Тоолор кулаганда” (Түбөлүк колукту) романындагы тагдыр маселесин көркөм чагылдырууда замана-шарттын катышын аныктоо;

- “Тоо” – “тагдыр” концепциясы жана адамзаттык баалуулуктардын тагдырды көркөм чагылдырууда ордун белгилөө.

Иштин жаңылыгы. Диссертациялык иш Кыргыз адабият таануу илиминде Ч.Айтматовдун “Тоолор кулаганда” (Түбөлүк колукту) романындагы тагдыр маселесинин көркөм иштелишин иликтеген алгачкы эмгек болуп саналат.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Диссертациялык ишибиздин илимий жыйынтыктарын белгилүү жазуучу Ч.Айтматовдун чыгармачылыгын изилдөөдө, окуп үйрөтүүдө кошумча булак катары колдонууга болот. Диссертациялык иштин жыйынтыктары мындан кийинки, буга үндөш изилдөөлөргө илимий-практикалык булак болуп берет деген ойдобуз.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- Тагдырды көркөм чагылдыруу, жазуучулардын чыгармачылык өзгөчөлүгүнө, турмушка болгон мамилесине, дүйнөгө болгон көз карашына байланыштуу аныкталат.

- Ч.Айтматовдун тагдырды чагылдырууда өзгөчөлүгү катары тарыхый кайталанууларга, мифтик, легендалык сюжеттерди колдонуп параллель жүргүзүүсүн атоого болот.

- Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы “Сөз” башаты менен тагдыр маселеси тыгыз байланышта, сөздүн тагдырды көркөм иштөөгө тийгизген таасири зор.

- Совет доорунда адабиятка өзгөчө көңүл бурулгандыгы, адабият жаңы идеяларды, көз караштарды жайылтуучу кызмат аткарган. Көркөм чыгармада адам тагдыры советтик идеология менен биргеликте каралган.

- Ч.Айтматовдун “Тоолор кулаганда” (Түбөлүк колукту) романындагы тагдыр маселесин чагылдырууда атайын көркөм ыкмалар жана каражаттар колдонулат.

- Жеке тагдырдын жалпы тагдырга айланышы, же тагдырды көркөм чагылдырууда <адам→коом→дүйнө→аалам> болуп тыгыз байланышта турган Ч.Айтматовдун идеялык-эстетикалык концепциясы, көркөм образдардын семантикасы менен бирдикте каралып, бүтүндүктү түзүп турат.

- “Тоолор кулаганда” (Түбөлүк колукту) романындагы тагдыр маселесин көркөм чагылдырууда замана-шарттын катышы, өз таасири бар.

- “Тоо” – “тагдыр” концепциясы жана адамзаттык баалуулуктардын тагдырды көркөм чагылдырууда маанилүү кызмат аткарган.

- Тагдыр маселесин чагылдырууда жазуучунун өз өмүр таржымалы, андагы урунутуу учурлардын тикелей же кыйыр түрдө трансформацияланышынын издери бар.

- “Тоолор кулаганда” (Түбөлүк колукту) романынын курулушунда тагдыр маселеси архитектуралык кызмат аткарат.

Изилдөөчүнүн жеке салымы.

• Тагдыр маселесинин көркөм адабиятта чагылдырылышына алгач ирет илимий деңгээлде сереп салынып, маселенин тарыхый өнүгүш жолу хронологиялык, мезгилдик удаалаштыкта иликтенди.

• Ч.Айтматовдун «Тоолор кулаганда» (Түбөлүк колукту) романындагы тагдыр маселесинин көркөм иштелиши алгачкы жолу илимий деңгээлде анализге алынды;

• Жазуучунун сөз болуп жаткан романындагы тагдыр маселесинин көркөм иштелиши ар тараптуу болуп (мифтик, диндик, философиялык), бирок баары жуурулушуп келип бир тагдыр концепциясын түзүп тургандыгы далилденди.

Изилдөөнүн апробацияланышы.

Иштин негизги мазмуну КР Жогорку аттестациялык комиссиясы тарабынан белгиленген илимий басылмаларда (КР УИАнын “Кабарлары”, “БГУ Жарчысы”, КУУнин “Жарчысына”, “Проблемы современной науки и образования” (Россия, РИНЦ) журналында жана “Academy” журналында (Россия, РИНЦ), “Известия Вузов Кыргызстана” журналында) жарык көргөн. Ошондой эле конференцияларда жасалган билдирүүлөрдө чагылдырылган.

Диссертациянын жыйынтыктарынын жарыяланышы. Диссертациялык иш боюнча 18 макала жарык көрдү.

Иштин түзүлүшү жана көлөмү. Иш киришүүдөн, эки главадан, жети параграфтан, жыйынтык сөздөн жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Жалпы көлөмү 190 бет.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу аныкталып, изилдөөнүн максаты, милдеттери, коргоого коюлган негизги жоболор белгиленип, иштин жаңылыгы жана практикалык мааниси көрсөтүлгөн.

Биринчи глава «Тагдыр маселесин көркөм адабиятта чагылдыруунун тарыхынан» деп аталып, эки параграфка ажыратылган.

1.1 “Тагдыр маселесин көркөм адабиятта чагылдырууну изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздери” деген параграфта тагдыр түшүнүгүнө мүнөздөмө берилет, көркөм адабиятта кандайча чагылдырылып келгендигине токтолобуз, айрым белгилүү жазуучулардын чыгармчылыгында кандайча көркөм иштелгендиги тууралуу баяндалат.

«Тагдыр – турмушта адамдын эркинен тышкары боло турган, башынан өткөрө турган окуя, жазмыш» [Кыргыз тилинин сөздүгү. – Бишкек, 2010. – 1128-б.]; Араб тилинен келген сөз. Буга уңгулаш сөздөрдүн бири «кадар», «kader» [Ferit, D. Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat. – Ankara: Aydın, 2007. – s.1341] сөзү – араб тилиндеги «akdar» сөзүнүн жекелик түрүн билдирип, түпкү мааниси: (değer, kudret – барк-баа, касиет-кудурет) дегенди түшүндүрөт. Ошондо, биз колдонгон «тагдыр» сөзү түпкү маанисинде Алланын кудурет күчү, баалаганы жана каалоосу дегенди билдирип калат.

Көркөм адабияттагы “тагдыр темасы”, “адам тагдыры” деген темаларда адабият таануу илиминде изилдөөлөр жүргүзүлүп, диссертациялар жазылып келген. Атап айта турган болсок, Е.Н.Григорьеванын “Тема судьбы в русской

лирике первой трети XIX века” (Л., 1990) деген эмгеги, ошондой эле Л.В. Блескундун “Человек и его судьба в русском рассказе 1960-80-х годов /В.Астафьев, В.Распутин/ ” (М., 1992) деген кандидаттык диссертациясы белгилүү.

Окумуштуулардын биринчиси тагдырды эстетикалык категория катары караса, иштин темасына жараша экинчи окумуштуу адам жана анын тагдырын жанрдык өзгөчөлүктү аныктаган тема катары карайт.

Ч.Айтматовдо адам жан дүйнөсүнүн, психологиясынын киши баш бакбаган не бир коңулдары кылдат калемге алынып, окурманды таңданып, суктанып таасирлентип келет. Анын чыгармачылыгы чыгаан жазуучу Ф.М.Достоевскийдин чыгармачылыгындагы адамдык парасат, тиричиликтин тегерегиндени терең ой толгоолорго үндөшүп турса, Э. Хемингуэйге жактаганын бербеген, идеясы үчүн күрөшкөн каармандары менен окшошуп кетет. Бирок, Ч.Айтматовдун тагдырды чагылдыруудагы бул эки жазуучудан өзгөчөлүгү, тарыхый кайталанууларга, мифтик, легендалык сюжеттерди колдонуп, параллель жүргүзүүсү, ошондой эле каармандардын дүйнөтаанымына басым жасоосу менен аныкталат.

Тагдыр «Сөз» алакасы, же «Сөздүн» тагдырга тийгизген таасирине токтолсок, Омск Мамлекеттик Педагогикалык Университетинин философия кафедрасынын окутуучусу С.Ф. Денисовдун «Тагдыр экзистенциал жана мифологема катары» [Денисов, С.Ф. Судьба как экзистенциал и мифологема [Электрондук ресурс]: Жеткиликтүү дарек. <http://www.omsu.omskreg.ru>] деген көлөмдүү илимий макаласында тагдыр түшүнүгүнүн өткөндөн тартып бүгүнкү күнгө чейинки тарыхынан кабар берилип, тагдыр табышмагынын бирден-бир жандырмагы катары **сөз** каралат.

Улуу жазуучу Ч.Айтматов дагы ойдун, Сөздүн маанисин терең түшүнгөнү баарыбызга маалым. «Акындын даркан талаасы» (1975-ж.) деген макаласында буларды айткан: «Сөз. Сөз стихиясы. Сөз менен биз адам атанып, алдыбызда жайылып жаткан жарык дүйнөнү да сөз менен андап билебиз. Сөз жок болсо адам жок, адам жокто сөз да жок» [Айтматов, Ч.Т. Чыгармаларынын жыйнагы: 8-т. – Бишкек: Бийиктик, 2008. – 141 б.].

Япон кечили Дайсаку Икэда менен «Рухтун улуулугуна ода» деген маек китептин баш сөзүндө жазуучу мындай дейт; «...слово всегда несет на себе почти фотографический отпечаток наших личностей...» [Айтматов, Ч.Т. Собрание сочинений: В 7-ми т. Т. 6. Рассказы. Плач охотника над пропастью (Исповедь на исходе века). Диалоги. – М., 1998. – С.264]. **«Кылым карытаар бир күн» романындагы** сөзгө анын маанисине назар оодарып көрөлү: «Турмуш мени жоготоюн деп ар качан ушуякка түрткүлөп, сүрүп туруп алды, мен эми балдарыма ой-санаамды бүт жазып кетем, качандыр бир кезде балдарымдын пейилинен кайра жаралам» [Айтматов, Ч.Т. Чыгармаларынын жыйнагы: 4-т. – Бишкек: Бийиктик, 2008. – 102-б.]. Демек, сөздө тагдырга таасир этүүчү күч менен катар, аны кайра жаратуучу, жандандыруучу дагы кудурет бар экендиги айтылбаса да белгилүү болуп отурат.

«Тоолор кулаганда» (Түбөлүк колукту) романында улуу жазуучу «Сөз» идеясына дагы бир жолу кайтып келген. Баш каарман Арсен мындай дейт: «Сөз асманда кудайды кайтарат, Сөз Ааламдын сүтүн саайт жана тукумдан тукумга, кылымдан кылымга бизди ошол сүт менен азыктандырат. Андыктан Сөздөн

сырткары, Сөздүн чегинен ары Кудай да, Аалам да жок жана дүйнөдө сөздүн күчүнөн ашкан күч жок, дүйнөдө Сөздүн отунунун табынан жана кубатынан ашкан жалын жок» [Айтматов, Ч.Т. Чыгармаларынын жыйнагы: 6-том. – Бишкек: Бийиктик, 2008. – 387-388-б.] Натыйжада **Адам + Сөз = Тагдыр** деген бүтүмгө келсек болот.

Жыйынтыктап айтканда тагдыр маселесин көркөм адабиятта чагылдырууну изилдөөнүн теориялык-методологиялык негизи бар. Тагдыр эстетикалык категория катары көркөм чыгармада каймана мааниде (троп, метафора) иретинде колдонулат, ошондой эле жанрды аныктоочу өзгөчөлүккө ээ тема болуп саналат. Авторлордун дүйнөтаанымына, жеке көз караштарына жана чыгармалардын ички мазмуну менен талабына жараша тагдыр маселеси ар кандай максатта жана деңгээлде көркөм чагылдырылат. Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы каармандын тагдырын, анын ой-мүдөөсү менен сөзү да аныктайт.

1.2. Тагдыр маселесинин кыргыз адабиятында көркөм чагылдырылышы деп аталган экинчи параграфта кыргыз адабиятындагы айрым көркөм чыгармаларда тагдыр маселеси кандай каралган жана бул маселе боюнча сын-пикирлерге токтолобуз. Кыргыз элинде тагдыр темасы, тагдыр маселеси элибиздин аң-сезимине сиңген, дүйнө таанымына, дүйнө кабылдоосуна шай түшүнүктөр менен чагылдырылып келет. Маселен, «Чуркагандыкы эмес, буюругандыкы», «Кул жеймин дейт куйрукту, кудай билет буйрукту», «Кудай деген кур калбайт» ж.б. Баш каармандардын тагдыр жолун аныктаган, алардын келечегин алдын-ала белгилеген атайын ыкмалар колдонулган. Бул ыкмалар жаратылыш кубулуштары, жаныбарлар, аян түштөр ж.б. Совет доорунда адабиятка өзгөчө көңүл бурулду. Айрыкча Совет доорунун чыгармаларында адам тагдыры советтик идеология менен байланыштырылды. Сөзүбүз далилдүү болуусу үчүн ошол доордун көрүнүктүү адабиятчысы К.Асаналиевдин пикирин келтире турган болсок маселе дагы түшүнүктүү болот. “...Анткени бул атайы максат менен саясий учурдун кырдаалына оңтойлошуп, ыкташып жазылган чыгармалар, белгилүү бир абалдын талабын тейлеген, кызмат аткарган конъюктуралык көшөкөр адабият. ...Мындан да тагырак айтканда, бул жөнөкөй гана үстүртөн комформисттик баяндоочулук, жалпы сомосунан кагазга түшүрүлүп катталган замандын белгилери. Тиешелүү көркөм синтезден алыс турган курулай жазмакерлик. Натыйжада персонаждардын көп сандаган аты берилет, **бирок өз тагдыры, өз ички дүйнөсү менен көрсөтүлгөн жандуу адам жок**, көп түрлүү кызмат, кесип бар, бирок ачылган образ жок” [Асаналиев, К. Чыңгыз Айтматов: кечээ жана бүгүн (Кош тилдүү чыгармачылык жана көркөм ойлоо маселеси). – Бишкек: КМУУ, 1995. – 102- б.].

Эмесе, тагдыр маселесин көркөм иштөө чеберчилиги боюнча **салыштыруу иретинде** кыргыз совет адабиятынан К. Баялиновдун «**Бакыт**» (1947) (1958-ж. “Көл боюнда” деген ат менен жарык көргөн) повестин, Т.Сыдыкбековдун “**Биздин замандын кишилери**” (1949) романын, Ч.Айтматовдун “**Саманчынын жолу**” (1963) повестин алалы. Биринчи эле көзгө урунчу нерсе согуш кабары “Көл боюнда” повестти менен “Биздин замандын кишилеринде” көбүнчө жалгыз бой жаштардын тобуна, жалпы коллективдин башына түшүп, советтик коллективизм идеясы басымдуулук менен декларацияланат. Ч.Айтматов

жогорудагы эки автордон айрымаланып, тагдырлары согуш менен чырмалышып каларына көзү жеткен өмүрлүк түгөйлөрдүн ички психологиялык абалдарына көбүрөөк токтолот. Буну менен ал чыгарманын көркөмдүк күчүн арттырат, тереңдетет. Толгонай менен Субанкул, Алиман менен Касымдын жеке адамдык касиет-сапаттарын деталдуу сүрөттөп келип, алардын тагдырын совет өкмөтүнүн фашисттерди талкалап салтанаттуу жеңиши үчүн, согуштан аман кайтып келип, чарба башкарып, коммунизмге карай жолду улантуусу үчүн эмес, Жер энинин коюнунда адамдар согушууну канчага чейин улантат, адамдарды азапка салган кыргыздар качан бүтөт деген ой үчүн кызмат кылгыдай көркөмдүктө иштеп чыгат. Адамдын жан азабын, жеке кулк-мүнөзүнүн өзгөчөлүгүн, сезим-туюмун жашырып коюп, турмуштун таза картинасын алуу, тагдырды таамай чагылдыруу мүмкүн эмес. Бул туурасында көрүнүктүү айтматовтаануучу Л.Үкүбаева “Ч.Айтматовдун эң бир башкы чыгармачылык жеңиши искусствонун негизги предмети болгон адамды анын мүнөзүн бардык көрүнүшүндө, диалектикалык өсүп-өнүгүүсүндө, ичтен сүрөттөөсү болуп калды. Ушул маселе 50-жылдардагы кыргыз прозасынын чабал жагы эле” – деген [Үкүбаева, Л. Чыңгыз Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү: Адабий макалалар. – Бишкек: Турар, 2008. – 4-б.].

Жыйынтыктап айтканда тагдыр маселесинин кыргыз адабиятында көркөм чагылдырылышынын өз тарыхы бар. Бул кыргыз элинин дүйнөтаанымы, маданияты, салт-санаасы менен тыгыз байланыштуу. Совет доорунда адабиятка өзгөчө көңүл бурулду. Адабият жаңы идеяларды, көз караштарды жайылтуучу кызмат аткарды. Айрыкча Совет доорунун чыгармаларында адам тагдыры советтик идеология менен байланыштырылды.

«Тоолор кулаганда» (Түбөлүк колукту) романында тагдыр маселесинин көркөм иштелиши» деп аталган экинчи главада жазуучунун чыгармаларында тагдыр маселесин чагылдыруу өзгөчөлүгү, индивидуалдык чеберчилиги талдоого алынат. Тагдырды аныктоого таасир тийгизген негизги багыттар жана приоритеттер белгиленип, сөз болуп жаткан соңку роман “Тоолор кулаганда” (Түбөлүк колукту) чыгармасындагы тагдыр маселесин анализдөөгө багытталат.

2.1. “Ч.Айтматовдун чыгармаларында тагдыр маселесин көркөм иштөөдө колдонулган реалисттик, мифологиялык, философиялык катмарлар” деп аталган параграфта жазуучунун чыгармалары коюлган маселенин негизинде анализге алынат. Белгилүү адабиятчы К. Артыкбаевдин Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы жөнүндө мындай дегени бар: “Элдин турмушу, элдин тагдыры – сүрөткердин гүлазыгы. Элдин турмушун көрөгөчтүк менен изилдей алган, анын өнүгүшүнүн негизги тенденцияларын билермандык менен “кармай алган” жана эл тагдырынын көркөм сүрөтүн тарта алган сүрөткер гана элге жетет, кызыктырат, ойлонот. Элдин акылмандуулугу, даанышмандыгы, ой-санаасы, кайгы-кубанычы гана элге ортоктош. Элдин ушул улуу касиеттерин ачып бере алган ойчул, чебер сүрөткер гана дүйнөлүк даңкка жалпы элдик алкоого арзыйт” [Артыкбаев, К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы: окуу китеби. – Бишкек: ТАС, 2004. – 459-б.]. Албетте, мындай чеберчилик, эл тагдырын тереңден түшүнүү, жакындан сезип-туюу, таамай сүрөттөө Ч.Айтматовдун жеке чыгармачылык кудуретине байланыштуу кубулуш болуу менен бирге, тепкич-

тепкич жогорулап, кеңейип, катмарлашып жүрүп отурган динамикалуу процесс болду. Жазуучу жашаган мезгил кыргыз турмушунан алып караганда да, жалпы адамзат, дүйнөлүк алкактан алганда да өткөөл, өткөндү таптакыр танган жаңычыл, парадоксалдуу, күрдөөлдүү мезгил болду. Жазуучу ошол мезгилдин тагдырларын таасын тартып берди. Жасалмалап, эскиге же жаңыга жан тарткан жок.

Совет доорунун алгачкы чыгармаларында адам тагдыры идеология менен байланыштырылган. Буга алыс барбай эле Ч.Айтматовдун алгачкы чыгармалары “Ак жаан”, “Асма көпүрө”, “Биринчи мугалимдеги” баш каармандардын образдарын, алардагы көркөм тагдырларды мисал келтирүүгө болот.

“Бетме-бет”, “Жамийла”, “Делбирим” повесттеринде үй-бүлөлүк жеке мамилелер менен тарыхый-социалдык шарттардын тагдырга тийгизген таасири иштелсе, тарыхый-саясий кырдаал менен андан таасирленген тагдырларды “Түлсарат” повесттинен көрөбүз. Саясий системанын, бийликтин адам тагдырын калыптоодогу орду, Танабайдын өмүр-жолунан көрүнүп турат. Танабайдын тагдыры Совет өкмөтүнүн, коммунисттик партиянын тарыхынын, тагдырынын адабияттагы чагылдырылышы сыяктанат. Танабай коммунизмди куруу үчүн жан үрөп кызмат кылды, баарын өзүндөй ойлоду, жаштык кылды, жаңылды. Байманап деп тууганын кулакка тартты, аша чапты. Карагул мерген аша чаап, Кайберендерди кырып, Сур Эчкинин каргышына калгандай, Танабай да агасынын каргышына калды, өз огу өзүнө кадалып, өзү курган бийликтен азап тартты. Чыгармада да “биз адашып кеттикпи”, “башка жолго түшүп кеттикпи” дегендей, социалисттик системанын кемчиликтери болгондугун жазуучу байкаган, сынга алган. Себеби, бул “адашуулардын” артында адам тагдырлары тургандыгын жакшы түшүнгөн. Ошол себептен жазуучу элдик оозеки чыгармачылыктагы эки уламышты бириктирип, “Карагул ботом” менен “Кожожаш мергендеги” трагедияны, “Тагдырым мени каргады, ботом, // Тагдырым сени жайлады ботом...” – деп боздотуп, зар какшаткан окуянын эске салып жатканы да бекер жерден болбосо керек. Аскада калган мергенчинин абалы, бул өнүгүү жолунда туңгуюкка кептелип калган саясий системанын жол таба албай, карайлап калган тагдырынан кабар берет.

Андан кийинки миф менен реалдуу турмуштун байланышын “Ак кеме” чыгармасынан дагы көрөбүз. Жашап жаткан системадагы, жашоо-шарттагы кемчиликтерди сынга алган, бала тагдырына кош көңүл мамиле кылуу, келечекке чабылган балта экендигин эске салган чыгарма “Ак кеме” поветти болду. “Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт” – көп катмарлуу жана көп кырдуулугу менен айрымаланган чыгарма. Ч. Айтматовдун 70-жылдардагы чыгармачылыгы тууралуу адабиятчы О. Ибраимов “Это был период, когда писатель очень сильно задумывался об идейной, гуманистической природе тоталитаризма, о последствиях идеологического подавления человека, ...о значении личной и общественной свободы как важного критерия гуманности или гуманизма всякой политической системы или режима” – деп [Ибраимов, О История кыргызской литературы XX века: учебник. – Бишкек: Бийиктик, 2013. Т.2. – С.237], жана бул аныктамага туура келет деген жазуучунун чыгармаларынын катарына сөз болуп жаткан повести да кошкон.

Повестте Кирисктин аталары, акелери деңизге түшүп кетип дарексиз жок болушууда. Параллелдер менен ассоциациялар ачык эле турат. Өтүп кеткен аталардын калган өмүрүн балдарына берсин, “ичер суусу, көрөр күнү” деген сыяктуу сөздөр өмүр-өлүмгө, тагдыр-таалайга байланыштырылып элибизде айтылып жүрөт. Маселе, ошол учы-кыйырсыз “деңиз суусу” эмес, “бир кашык таза сууда”. Суу – өмүрдүн булагы, жашоонун символу. Өмүрдүн уланышы. Тирүүлүк.

Ал эми чыгарма жарык көргөндөн бир жылдан кийин жарыяланган “Обрести судьбу свою...” деген маегинде жазуучу бул чыгармасы тууралуу мындай дегени бар: “А если определять “тему” этой вещи, исходя из того, что герои – рыбаки, значит, нужно бы, по странной логике некоторых критиков, решить, что это “повесть о рыбаках”? Нет. Здесь главная тема – любовь, любовь к людям, гордость за человека, который умеет быть блогородным до последней минуты своей жизни” [Айтматов, Ч.Т. В соавторстве с землею и водою... Очерки, статьи, беседы, интервью. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978. – С.390]. Деңизде аң уулап жүргөн нивхилер алгач жолдуу болушту, арылап сүзүп баратканда “асман-жердин ортосун чылк каптап, айры тилдүү ажыдаардан бетер сүрдүү сур туман басып келатыптыр” [Айтматов, Ч.Т. Чыгармаларынын жыйнагы: 3-том. – Бишкек: Бийиктик, 2008. – 348-б.]. **Туман** – бул СССРди каптап келген **репрессия** (карательная мера, наказание, применяемые государственными органами). Ал ажыдаардай болуп алдындагыларды жутуп келе жатат. Андан кантип аман калууга болот? “Жанды кашайтып, айланы түгөткөн туманды айдап кетер болсочу деп, шамалдын илебин элейе күтүштү” [Ошондо. 357-358.]. Шамал деген эмне? **Шамал** – бул өзгөрүү, алмашуу (перемена). Көптөн күткөн **желаргы, жазгыбаар**. Төрөкул Айтматовду жалган жалаа менен камакка алгандан кийин, ырайымсыз бийликтин узун колу, анын биртуугандарына да жеткен. “...после ареста Алымкула и Рыскулбека ...Озубека постигла та же участь: он погиб на чужбине” [Айтматова, Р. Т. Белые страницы истории: (Мои воспоминания). – Бишкек: V.R.S Company, 2013. – С.191] – дейт Р.Айтматова. Жазуучу бул чыгарманы ошол аталар тагдырына багыштаганын повестти окуп отуруп сезүүгө болот.

«Кылым карытаар бир күн» романында тагдырдын көркөм иштелишин мифтик-философиялык айкалышта аргасыз маңкурт Жоламан менен арсыз маңкурт Сабитжандын образынан, реалисттик-философиялык өңүттө Абуталиптин образынан көрөбүз; Мында жазуучу буга чейинки жазуучулук тажрыйбасына таянуу менен туңгуч романында адамды анын түп башаттарынан, тегинен алып карап, аны адам катары калыптаган бардык критерийлерди эске алуу менен атайылап **адам тагдырын** адабий көркөм-философиялык анализден өткөзмөкчү болгонун байкабай коюуга болбойт. Романдагы адам акыл-эсин бурмалоо, табияттагы тең салмактуулукту бузуп, аны адам эркине багынтуу, табиятка ыңгайлашып жашоону эмес, табиятты адамдын жашоосуна ыңгайлуу кылып өзгөртүү, “пландоонун” кесепетинен адамзат менен жаратылыштын тагдыры талкаланып жаткандыгын жазуучу таасын байкаган. Адамзат менен жаратылыш тагдырына чеңгелин батыруу, “бийлик-кудайга” айлануунун акыры, “ак булутунан” айрылган Чыңгызханга салыштырылып таасын тартылган.

“Кыямат” романында жазуучу даңазалуу тагдырларга бүгүнкү күндүн да маселелерин артып, мезгил менен байланыштырып өткөн тагдырлар менен бүгүнкү күндүн тагдырларын параллель коюп жалпы адамзат тагдырын баян кылат. Адамдын тагдырына коомдогу шарттардан сырткары аң-сезими, мүнөзү, билими, жүрүм-туруму да чоң таасирин тийгизерин байкоого болот. «Кыямат» романында жазуучунун мындай дегени бар: «Бирөөнүн каны – бирөөнүн жеми... Адам тагдыры гана башкача – мээнет кылып нан таап, мээнет кылып эт таап, адам өз табиятын өзү курат» [Ошондо. 27.]. Бирок дал ошондой мээнет менен эмес айбандарча жашап, айбандарча тагдыр күтүп, табиятын калыптагандар да бар чыгармада. Адамда тандоо укугу бар экенин жазуучу жашырган эмес, Авдий өз сөзүнөн баш тартса болот эле, бирок анткен жок, тагдырлар кайталанды Иса пайгамбардын тагдыр таржымалы, адамдарды күнөөдөн арылтам, алардын жанын сактайм деген ниети менен өз крестин өзү ташып барып керилгендей, Авдий да өз мезгилинин, күнөөкөрлөрүнүн ичинде жүрүп, өз өлүмү менен, өз тагдыры менен аларды тазартуу жолунда өлдү. Ч.Айтматов көркөм тагдырды чагылдырууда реалисттик, философиялык-мифтик ыкмаларды колдонот. Элдик, улуттук кыртыштан алыстабайт. Маселеге (тагдыр маселесине) ар тараптуу карайт. □ткөн менен бүгүндү байланыштырат, себеп-натыйжаларды көрсөтөт, анализдейт.

Маселен “Кассандра тамгасы” романы түздөн түз тагдыр маселесине арналганын көпчүлүк жакшы билет. Роман, куралсыз көзгө көрүнбөгөн клеткадан башталып, учу-кыйырсыз аалам мейкендигине чейин жеткен адамдын бул аралыкта калтырган изи – тагдыры эмне деген сыр экенин көркөм сөздүн кудурети менен баян этүүнү максат кылат. Ч.Айтматовдун каармандарынын тагдырынын салмагы тууралуу белгилүү айтматовтаануучу А.Акматалиев «Каармандын жеке тагдыры – жалпы адам баласына таандык мазмундуулукка, баалуулукка айланат, ошонусу менен окурманды түйшөлтөт, тынчсыздандырат» [Акматалиев, А. А. Азыркы адабият: тарых жана мезгил. – Бишкек, 2007. – 224 б.]. – деген.

Жыйынтыктап айтканда жазуучунун алгачкы чыгармаларында эле каармандардын тагдырын аргументтүү, себеп–натыйжалуу, ишенимдүү көркөм иштөө өзгөчөлүгү болгон. Тагдыр маселеси каармандардын байыр алган чөйрөсүнүн талаптарына жараша, коомдогу өзгөрүүлөргө шайкеш, адамдык мулк-мүнөзгө туураланып чечилген (“Ак жаан”, “Асма көпүрө”, “Түңкү сугат”, “Жамийла”, “Делбирим”).

Ч.Айтматовдо каармандардын тагдыр маселесин көркөм иштөөдө сырткы факторлордун өз орду бар. Алар согуш, саясий-тарыхый кырдаал, бийлик (“Бетме-бет”, “Эре жаздагы турналар”, “Саманчынын жолу”, “Гүлсарат”, “Ак кеме”, “Дениз бойлой жорткон Ала-Дөбөт”, “Бахиана”, “Кайрылып куштар келгенче”).

Ч.Айтматов тагдырды көркөм чагылдырууда мифтик, реалисттик, философиялык багытты жуурулуштуруп колдонот. Көркөм тагдырга миф аркылуу тамыр берип, түптөп-негиздеп алат, аны реалдуу турмуштагы бүгүнкү окуялар менен өстүрөт, өнүктүрөт, философиялык ой толгоолору аркылуу

тагдырдын маңызын ачат, толук кандуу тирүү организмге айландырат (“Кылым карытаар бир күн”, “Кыямат”, “Кассандра тамгасы”).

2.2. Тагдырды чагылдырууда колдонулган көркөм каражаттар жана ыкмалар деп аталган параграф “Тоолор кулаганда” (Түбөлүк колукту) романында тагдыр маселесин чагылдырууда колдонулган көркөм каражаттар менен ыкмаларга арналган. “Тоолор кулаганда” (Түбөлүк колукту) романы адамзаттын тарых таржымалына түп башат болгон, байыркы сюжет, чыгармадагы өзөктүү темага (тагдыр темасына) троп иретинде орундуу жана чеберчилик менен колдонулган “Адам ата менен Обо эненин” тагдырын эске салуу менен башталат. Бул Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына мүнөздүү ар нерсенин өткөн-кеткенин, себеп-натыйжасын, жерпайын сөз башында эле белгилеп коюу менен түшүндүрүлсө да болот. Ошондой эле окурманды сыйкырдуу, табышмактуу окуяларга кызыктырып, ой жүгүртүүгө аргасыз кылып, дүйнө-өмүрдүн мааниси жөнүндөгү философиялуу-адабий сөз менен чыгармага багытоо, жазуучулук өзгөчө ыкма, усул десек да болот. Бирок башта да белгиленгендей бул ыйык сөздөн чыккан “Адам ата менен Обо эненин” окуясы бул бир “кооздук” гана эмес, анын чыгармадагы мааниси терең. Эгер ошол Библия, Курандагы сюжетти эске түшүрө турган болсок, шайтан жылан кейпинде Обо энеге келип, аны азгырып, жакшылык менен жамандыкты билдирүүчү дарактын жемишинен жедирип, бейиштен айдалууларына себеп болгондугу жазуучу өзү да чыгармада белгилеп кеткендей: “...Дүйнө жаралгандан тартып дайыма ушундай болгон, бейиштен куулган Адам ата менен Обо энеден бери – бул да болсо тагдыр – ошондон тартып, тагдыр сыры баары жана ар бири үчүн кылымдан-кылымга, күндөн-күнгө, ар бир саат жана ар бир мүнөттө табышмак бойдон калууда... Мына азыр да дал ошондой болду” [Айтматов, Ч.Т. Чыгармаларынын жыйнагы: 6-т. – Бишкек: Бийиктик, 2008. – 286-б.] бүгүнкү күндөгү окуяларга үндөшүп, заманбап адамдын тагдыры дагы дал ошол эски сюжетти кайталап отурат. Жазуучу ошол “бейиш багынан куулуу” мотивин тагдырды көркөм чагылдырууда колдонот. Бул баш каарман Арсен Саманчиндин “Хайдельберг сейил багында” сүйгөнү Айдана менен бактылуу күндөрүн өткөзгөнү жөнүндөгү эскерүүсүнө тикелей метафора болуп берет. Ал эми Айдананы жылдызга айландырам деген Эрташ Курчал, кубулуп, жыланга айланып келип аны курчап, бейиште өлбөй, түбөлүк жашоонун жолунан Обо энени адаштырган шайтандай болуп, (...ошол үчүн Жараткан адамдарды өлүм менен жазалаган делет) аны чыныгы искусстводон, сүйүүдөн ажыратат. (Ал, бул нерселердин түбөлүктүүлүгү айтылбаса да түшүнүктүү) Кейипкерлердин мындан кийинки жашоолору “жакшы менен жаманды” таанып, кыйынчылык менен күрөштө уланат деген ой коштойт. Адабият теориясынын, сөз эстетикасынын адиси М.М.Бахтиндин «Эстетика словесного творчества» деген эмгегинин «Проблема характера как форма взаимоотношения героя и автора» деген параграфта автор көркөм чыгармадагы тагдыр маселесине кайрылып, аны мүнөз маселесинин ичинде караган. «Тагдыр – бул тиричиликтен калган издин көркөм транскрипцияланышы... Бул тиричиликтин саркындысынын дагы өзүнүн логикасы болушу керек, бирок бул жашоонун өзүнүн максаттык логикасы эмес, образдын ички талабына жараша бүтүндүктү коруган таза көркөм логика. Мындай учурда инсандын жашоосунун башынан

тартып, бардык окуялар, аягында анын каза болушу дагы анын жеке өзгөчөлүгүнүн талабына жараша алдын ала аныктык индивидуалдык – тагдыры болуп калат. Бул планда караганда мүнөз-тагдыры каармандын өлүмү окуянын аягы, соңу эмес анын жыйынтыгы катары көркөм мааниге ээ болуп, көркөмдүк жактан керектүү, зарыл болуп калат. Биздин тагдырды түшүнүүбүз албетте, аны кадимки, жалпы түшүнүүдөн айрымаланат. Жараткандын тагдыр камкордугун (промысл) логикасын биз түшүнбөйбүз, ага тек гана ишенебиз, ал эми каармандын тагдыр логикасын биз жакшы түшүнөбүз аны ишеним катары да кабыл албайбыз» [Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – С.152-153.]. Окумуштуунун бул ойлоруна ортоктош болуу менен жазуучунун (Ч.Айтматовдун) каармандарын көз алдыбызга элестетип көрсөк; маселен биз сөз кылып жаткан романдын баш каарманы Арсен Саманчиндин мүнөзүн түзүүдө автор анын иш-аракеттери, ой-мүдөөсү, максаты аркылуу анын ким экендигин окурманга жеткизет. Каармандын сезим-туюмдары, жан-дүйнөсү, ички кабатырлануулары аркылуу, өз байкоолорун, баамдоолорун (созерцание) кошуп анын мүнөзүн бекемдейт. Кайталангыс, өзүнө гана таандык жеке мүнөзгө ээ болгондо, ал каарман өзүнүн болмушуна б.а. тагдырына да ээ болот. Себеби ал каармандын кайталангыс мүнөзү менен ишке ашкан кыймыл-аракеттин баардыгы күмөн санатпайт, окурманга дал ушундай болушу керек деген гана ички ынаным калтырат. Чыгармадагы каармандын мүнөзү, окуянын өнүгүшүнүн улам жаңы нугун аныктайт, буга жараша тагдыр жолун, соңунда каарман басып өткөн жол, ал калтырган из «тагдырдын көркөм баалуулугун» (М.М. Бахтиндин сөзү) түзөт. Романда «кар жиреген ак илбирс» – Жаабарс менен «идеалист-эгемен» Арсенди аларды артыкча кылган аныктамалар бекер жерден берилип, баса белгиленип отурган жок. Романдын башында эле бири бирине параллель коюлган эки каармандын, «тагдырлары бириге тургандыгын» Жаабарс менен Арсендин мүнөздөрү, аларды мүнөздөөчү эпитеттер арасындагы окшоштук аныктап койгонун байкоого болот.

Романдын аталышы да бири бирине карама-каршы келген антоним сөздөрдөн туруп, “Тоолор кулаганда” **“кулоо”** менен (Түбөлүк колукту) **“түбөлүк калуу”** ортосундагы күрөш **чыгарманын пафосун** түзүп турат. Эмненин түбөлүк калып, эмненин аз күнчүлүк экендигин аңдап түшүнүү, жазуучунун жан үрөп улам ар кыл жагдайда далилдеп, салыштырып, эскертип жатканын байкабай коюу мүнкүн эмес. Ал эми ушундай оош-кыйыш шарттарда өмүр кечирген адам менен табияттын тагдыры романдын **лейтмотиви** экендигин танууга болбойт.

2.3 Коомдук өзгөрүүлөр жана анын тагдырга тийгизген таасири деп аталган параграфта тагдырды көркөм чагылдырууда замана-шарттын ролу белгиленди.

“Тоолор кулаганда” (Түбөлүк колукту) романы анын заман менен байланышы туурасында белгилүү адабиятчылар өз убагында бир топ маанилүү ойлорун билдиришкен. Маселен айтматовтаануучу А. Акматалиев соңку роман тууралуу мындай дейт: «Рынок мезгилиндеги адам тагдыры тууралуу чыгарма (камердик мүнөздөгү эмес, жалпы адамзаттык деңгээлдеги) эртеби-кечпи кыргыз адабиятында жаралышы керек эле. Мына ушул озуйпа Чыңгыз Айтматовдун үлүшүнө туура келип отурат. Мунун өзү көч баштап, ашуу ашыргандай эле

чыгармачылык чоң жоопкерчилик» [Акматалиев, А.А. Аалам, Адам жана Жаабарс // Адабият жана искусство маселелери. – 2007. - №1. – 35-б.].

Ооба, мында адабиятчы таасын баамдаган нерсе ал адам тагдырынын замана, мезгил менен байланышы. Иликтөөгө алынган романда бул нерсе курч чагылдырылып, доорлор менен түшүнүктөр алмашканда, коомдук түзүлүш менен инсандык түшүнүк ага жараша өзгөргөн тушта, адам аң-сезиминин мындагы терс таасирлерден сезгениши, тагдырындагы чукул бурулуш туурасындагы көркөм сөздүн кыргыз адабиятында жаңырышы. «И особенно тяжела судьба человека в тяжелые, переходные периоды. Приходится многим жертвовать и от многого отречься. Иногда жертвы бывают напрасными» [Лайлиева, И. Киргизский роман на рубеже XX – XXI веков. – Бишкек: Бийиктик, 2009. – С. 39.] – дейт И.Лайлиева. Биздин баамыбызча бул жерде маселе жада калса замана, рынокто эле эмес, мында Айтматовдогу эң башкы тема, жазуучулук нук, табылга болуп калган “Канткенде адам уулу адам болот?” – деген суроого дагы бир ирет жооп издөө, аны жаңы шартта, жаңы жагдайда кайрадан иштеп, кайрадан карап чыгууда тургансыйт. Тагдыр канчалык жагдай-шартка байланыштуу болбосун ал ошончолук, Адамдыкка, абийирге да байланыштуу. Биз романда баамдаган башкы нерсе да ушул тыянак. Романга тиркелген «□лтүр, □лтүрбө» аңгемеси замана менен жагдайга шылтоолоп, ага бар жоопкерчиликти жүктөй салып өзү акталып чыгып кетем деген менен болбостугун, өлбөстүк, түбөлүктүүлүк, тазалык, сүйүү, адеп, ар-намыс сыяктуу баалуулуктар бар экенин айгинелеп койду. Сардал кыз менен Мерген жигиттин окуясы символ катары алынган. Ал экөөнүн тагдыры кийинки муундагы урпактарда кайталанып Чынгыз Айтматов айткандай «тагдырдан тагдыр жаралып» отурат. Алардын адамдыкты бийик койуп, кырдаалга, заманга, турмуштук жагдайга жараша деформация болбостон бийиктигин сактап, сынбагандыгы, бир максат үчүн өзгөрбөстөн өмүрдүн кунуна тете иш жасашканы Арсен Саманчинди өзгөчө толкундатат.

2.4 “Тоо” – “тагдыр” алакасы жана адамзаттык баалуулуктардын тагдырды көркөм чагылдыруудагы орду деп аталган параграфта баалуулуктардын тагдырды көркөм чагылдыруудагы маани-маңызына токтолобуз. Тоо – бул бийиктиктин, бийик ар-намыстын, руханий бекемдиктин символу. Ал эми тоолуктар ошол сапаттарды алып жүргөн, тоодой кудурет күчкө ээ адамдар. Ч.Айтматовдун чыгармачылыгында тоонун өз орду бар. «Манас атанын ак кар көк музу», «Фудзиямадагы кадыр түн» буларда анын тоого болгон айрыкча мамилеси таасын байкалган. «Адам-тоо» туурасында кезинде белгилүү адабиятчы Г. Гачев мындай оюн билдирген: «Горы – близки по образу и человеку: стоят вертикально; и как индивидуальности – и в массе хребта, снизу вверх шапками плечом к плечу, как народ. Недаром в эпических песнях естественное для киргиза сравнение: батыра с горой, а членов его тела – с деталями горного пейзажа...» [Гачев, Г. Чингиз Айтматов (в свете мировой культуры). – Фрунзе: Адабият, 1989. – С. 114.] Айдана Самарова үнү таңшыган операнын алдынкы солисткасы, классикалык чыгармалардын баш каарманы, театр сахнасында кызмат кыла албай, талантын жеңил-желпи «эрташовчулардын» шоу-бизнесине курмандык кылып, Арсенге берген сөзүн тута албай калды. Айдана замандын талабына жараша жашоону туура тапты.

Демек, бир тоо дагы кулады... Г. Гачевдин сөзү менен айтканда « О, Боже! Чем стали заниматься гордые горцы?!» Баары сатылат, баары сатып алынат... Бирок бул романда андай касиеттерди алып жүрүүгө аракет кылган каарман бар. Ал - журналист Арсен Саманчин. Адабиятчы А.Кадырмамбетова "...чыгармачыл иштин жыйынтыгында автор жетекке алынган абстрактуу идеяга эмес, а анын жерпайын түзгөн бүгүнкү заман, бүгүнкү коомго, романдагы Шамалбаш бакшы айткандай, "тоолор кулап, бак урап, суулар тескери аккан", руханий дөөлөттөр четке сүрүлүп, алардын бийиктиги мунарыктап көрүнбөй турган бүгүнкү коомго басым жасап, романын "Тоолор кулаганда" деп атоону чечкен" [Кадырмамбетова, А. К. Адабий кырдаал жана көркөмдүк жаңылануулар. – Бишкек, 2009. – 110-б.].

Ал эми казак илимпозу Г.Каламкас өз эмгегинде Ч. Айтматовдогу тоо маселесине токтолуп соңку роман тууралуу мындай дейт: "Трагедия духа человеческого – это трагедия гор: горы падают, разрушаются, так же как падает, деградирует человек!" [69, 20.].

Рынок мезгилиндеги адам жандүйнөсүнүн акыбалы романдын лейтмотиви экени талашсыз. Кыргыз адабияты бул роман менен чындыгында да Улуу сүрөткерден учурдун, замананын таасын тартылган картинасына ээ боло алды. Бул картинадан биз, "тоолордун кулап", "суулардын терс агып", жатканын көрүп турабыз. Бирок ар бир жакшы чыгарма замананын сүрөтү гана эмес, сүйлөп, жол көргөзүп турган насаатчысы да болот эмеспи. Адабиятчы Г. Гачев таасын баамдап "...Айтматов уже в возрасте Гете и Толстого, достиг высшей власти в любимом искусстве и миропонимании. Маэстро и мудрец – аксакал" [Гачев, Г О том, как жить и как умирать // Китепте: Айтматов, Ч. Т. Когда падают горы. (Вечная невеста) – СПб: Азбука – классика, 2006. - С. 6.] – деп айткан.

Бир ордунда турбай улам өнүгүп, өзгөрүп бара жаткан дүйнөдө адам баласынын «кристаллдашып» калган «баалуулуктар казынасы» бар. Адабий-философиялык контексте баалуулуктардын табиятына назар оодаруу бүгүнкү күндүн талабы. Айрыкча, бир кылымга таяп жашаган Кеңеш өкмөтүнүн табыгый да, жасалма да калыпташтырылып, отурукташтырыла баштаган белгилүү бир жашоо, өнүгүү нугунун кыйроого учурап, көз карандысыз өз алдынча мамлекет болуп түптөлгөн Кыргызстандын шарттарында жашоо өткөзүү бактысына ээ болгон да, аргасыз калган да коомчулук үчүн анын баалуулуктары, эми баягыдан башка болобу, же кандай болмокчу деген суроонун туулушу табыгый нерсе. Мына ушул сындуу суроолорго жооп берүү үчүн баалуулуктардын табиятын терең түшүнүп, анын адабий көркөм процесстеги ролуна назар оодаруу актуалдуу экендиги белгилүү.

Улуу жазуучу Ч.Айтматовдун соңку романы болгон, учурдун курчуп бара жаткан социалдык-маданий, социалдык-руханий маселелерин козгогон «Тоолор кулаганда» (Түбөлүк колукту) чыгармасынан жазуучуга мүнөздүү терең философиялуулукту дагы көрөбүз. Мында адамзатты кылымдардан бери ойлонтуп келген өлүм-өмүр, кокустук-тагдыр, руханий байлык – материалдык байлык сыяктуу адам жашоосунда мааниге ээ баалуулуктар көркөм чагылдырылат.

Жазуучу, материалдык баалуулуктар менен руханий баалуулуктардын, түбөлүктүүлүк менен күнүмдүктүн, улуттук менен чет элдиктин, адамкерчилик

менен рухий кыйроонун арасындагы келишпестикти, тоолуктарга тиешелүү руханий баалуулуктарды тагдыр маселесин көркөм чагылдырууда терең философиялуу ой толгоо менен, таасирдүү, ары чеберчилик менен колдонгон.

КОРУТУНДУ

Диссертациянын корутунду бөлүмүндө изилдөөнүн негизги жыйынтыктары жалпылаштырылды.

Биз, диссертациялык ишибизди жазууда Ч.Айтматовдун ар бир чыгармасына токтолуп, тематикалык тартипте иликтеп, тагдыр маселеси жазуучунун чыгармачылык жолунун улам жогорулаган баскычтарында, жөнөкөйдөн татаалды көздөй улам тереңдеп жана кеңейип отургандыгына күбө болдук. Натыйжада төмөндөгүдөй жыйынтыктарга келдик:

- Тагдыр маселеси көркөм чыгармаларда антикалык доордон тартып бүгүнкү күнгө чейинки табияты татаал, карама-каршылыктуу маселе катары сүрөттөлөт.

- «Тагдыр» түшүнүгү официалдуу диндер пайда пайда болгонго чейин эле бар болгон. Аны кээ бир булактарда кара күч катары билишсе, ал эми кээ бир жерлерде ал тескерисинче адилеттүүлүктүн, жолдуулуктун колдоочусу болгон.

- Тагдырды көркөм чагылдыруу жазуучулардын чыгармачылык өзгөчөлүгүнө, турмушка болгон мамилесине, дүйнөгө болгон көз карашына байланыштуу.

- Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы «Сөз» башаты менен тагдыр маселесинин ортосунда байланыш бар, каармандын аракети ал элден мурда анын оюунда, аң-сезиминде жаралып, андан соң ал сөзгө, андан соң ишке айланат. **<Адам + Сөз = Тагдыр>** деген бүтүмгө келсек болот.

- Тагдыр маселесинин кыргыз адабиятында көркөм чагылдырылышынын өз тарыхы бар. Бул кыргыз элинин дүйнөтаанымы, маданияты, салт-санаасы менен тыгыз байланыштуу.

- Совет доорунда адабиятка өзгөчө көңүл бурулду. Адабият советтик идеяларды, көз караштарды жайылтуучу кызмат аткарды, адам тагдыры советтик идеология менен байланыштырылды.

- Ч.Айтматовдун советтик мезгилде жаралган чыгармаларында тагдыр маселесин көркөм иштөөдө, мезгилдин башка чыгармаларынан айырмачылыгы бар.

- Ч.Айтматов чыгармаларында тагдыр маселесин көркөм чечүүдө каармандардын ички мүмкүнчүлүктөрү менен катар сырткы факторлорду, мифологиялык, философиялык катмарларды жуурулуштуруп колдонот.

- Атанын трагедиялуу тагдыры, биографиялык контексттердин (сөз, Төрөкул Айтматов жөнүндө болуп жатат) окуянын масштабы жана маани-маңызы, Чыңгыз Айтматовдун тагдырды көркөм иштөө түшүнүгүнө карата көз карашын калыптап, концепцияга айланышын шарттаган.

- Ч.Айтматовдун “Тоолор кулаганда” (Түбөлүк колукту) романында тагдыр маселесин көркөм чагылдырууда жазуучуга мүнөздүү ыкма, эски сюжетке жаңы маани берилип, троп, метафоралык каражат катары колдонуу ийгиликтүү ишке ашырылган.

- Романдын архитектурасынан андагы тема менен идеяны тулку боюна ишенимдүү кармап турган бекем конструкцияны түзүүдө тагдыр маселесинин тикелей катышы бар.

- Сөз болуп жаткан романда тагдыр маселеси канчалык сырткы күч, жагдай-шартка байланыштуу болбосун, ал ошончолук, адамкерчиликке, абийирге да байланыштуу.

- Ч.Айтматовдун «Тоолор кулаганда» (Түбөлүк колукту) романында баалуулуктардын көркөм чагылдырылышы, коомдогу социалдык-маданий, аксиологиялык-руханий өзгөрүүлөр менен тыгыз байланыштуу.

ДИССЕРТАЦИЯ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН МАКАЛАЛАР:

1. **Текешова, М. Б.** Эмне үчүн “Тоолор кулаганда” [Текст] / М.Б. Текешова // Тил, адабият жана искусство маселелери. – 2009. - №4. - 77-81-бб.

2. **Tekeşova, M. B.** C.Aytmatov’un ‘Dağlar Devrildiğinde’ (Ebedi Nişanlı) Romanında Kader Meselesi [Текст] / М.Б. Текешова // III. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi – İstanbul, 2010. - S.771-778.

3. **Текешова, М. Б.** Ч.Айтматовдун чыгармаларында тагдыр маселеси [Текст] / М.Б. Текешова // Тил, адабият жана искусство маселелери. – 2013. - №1,2. – 328-334-бб.

4. **Текешова, М. Б.** Чыңгыз Айтматовдун “Тоолор кулаганда” (Кызкайып) романындагы тагдыр маселеси тууралуу сөз [Текст] / М.Б. Текешова // К.Карасаев атындагы БГУнун жарчысы. – 2013. - №2. – 113-114-бб.

5. **Текешова, М. Б.** Ч.Айтматовдун “Тоолор кулаганда” (Түбөлүк колукту) романындагы тагдыр маселеси [Текст] / М.Б. Текешова // КР УИАнын Кабарлары. – 2014. – №3-4. – 89-95-бб.

6. **Текешова, М. Б.** Тагдырдын көркөм адабиятта чагылдырылышын изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негиздери [Текст] / М.Б. Текешова // КР УИАнын Кабарлары. – 2015. – № 4. - 112-118-бб.

7. **Текешова, М.Б.** Ч. Айтматовдун “Тоолор кулаганда” (Түбөлүк колукту) романындагы адамзаттык баалуулуктардын көркөм чагылдырылышы [Текст] / М.Б. Текешова // Ж.Баласагына атындагы КУУнун Жарчысы. – 2015. - №1. - 373-378-бб.

8. **Текешова, М.Б.** Код Айтматова: слово и судьба [Текст] / М.Б.Текешова // Проблемы современной науки и образования. – 2015. - №11(41). – С. 169-175.

9. **Текешова, М.Б.** Способы и средства, использованные в художественном отображении судьбы в романе Ч.Айтматова “Когда падают горы” (Вечная невеста) [Текст] / М.Б. Текешова // Academy. – 2015. - №2(2). - С.31-35.

10. **Текешова, М. Б.** Чыңгыз Айтматовдун “Тоолор кулаганда” (Түбөлүк колукту) романында тагдырдын көркөм чагылдырылышы // Известия Вузов Кыргызстана. – 2016. - №1. - 171-175-бб.

11. **Текешова, М.Б.** Я.Кавабатанын “Тоонун онтоосу” менен Ч.Айтматовдун “Тоолор кулаганда” романындагы социалдык-руханий маселелер [Текст] / М.Б. Текешова // К.Карасаев атындагы БГУнун жарчысы. – 2016. - №1. - 113-114-бб.

12. **Текешова, М. Б.** “Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт”: тарых жана тагдыр [Текст] М.Б.Текешова // К.Карасаев атындагы БГУнун жарчысы. – 2016. - №1. - 133-135-бб.

Текешова Миргуль Бакаиновнанын 10.01.01 – кыргыз адабияты адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн “Ч.Айтматовдун “Тоолор кулаганда” (Түбөлүк колукту) романындагы тагдыр маселесинин көркөм иштелиши” деген темада жазган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Ачкыч сөздөр: Ч.Айтматов, “Тоолор кулаганда” (Түбөлүк колукту) романы, тагдыр маселеси, көркөм чагылдыруу, советтик идеология, көркөм каражаттар, ыкмалар, эстетика, категория, реализм, мифология, философия, дин, сөз-тагдыр, аксиология-тагдыр, концепция.

Изилдөөнүн объектиси: Ч.Айтматовдун “Тоолор кулаганда” (Түбөлүк колукту) романында тагдыр маселесин көркөм чагылдыруу өзгөчөлүгү, колдонгон каражат жана ыкмалары.

Изилдөөнүн максаты: Ч. Айтматовдун “Тоолор кулаганда” (Түбөлүк колукту) романындагы тагдыр маселесин көркөм чагылдыруу чеберчилигин ачып берүү.

Изилдөөнүн теориялык-методологиялык негизи: XX-XXI кылымдагы евразиялык адабият таануунун методологиясы, анын ичинде советтик, россиялык, кыргызстандык, түркиялык окумуштуулардын адабият таануу боюнча жазган илимий эмгектери, көркөм чыгармада тагдыр маселесинин иштелишине арналган изилдөөлөрү, адабий-сын макалалары адабий-теориялык негиз катары колдонулду.

Иштин жаңылыгы: диссертациялык иш кыргыз адабият таануу илиминде Ч.Айтматовдун “Тоолор кулаганда” (Түбөлүк колукту) романындагы тагдыр маселесинин көркөм иштелишин иликтеген алгачкы эмгек болуп саналат.

Колдонуу боюнча сунуштар: диссертациянын негизги жоболору филологиялык академиялык процессте, Ч.Айтматовдун өмүрү-чыгармачылыгы боюнча атайын курстарда, кыргыз адабиятынын тарыхын окуп үйрөнүүдө, чет өлкөлүк жана Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын гуманитардык факультеттеринин окуу программаларын жана окуу куралдарын жаңыртууда колдонууга болот.

Колдонуу чөйрөсү: изилдөөнүн жыйынтыктары аны орто жана жогорку гуманитардык билим берүүнүн форматында колдонууга багытталган. Изилдөөнүн жыйынтыктары педогогдорго, аспиранттарга, студенттерге илимий багыт жана таяныч болуп бере алат.

РЕЗЮМЕ

диссертации Текешовой Миргуль Бакаиновны “Художественное отображение проблемы судьбы в романе Ч. Айтматова “Когда падают горы” (Вечная невеста)”, представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01 – кыргызская литература

Ключевые слова: Ч.Айтматов, роман “Когда падают горы” (Вечная невеста)”, проблема судьбы, художественное отображение, советская идеология, художественные способы и средства, эстетика, категория, реализм, мифология, философия, религия, слово-судьба, аксиология-судьба, концепция.

Объект исследования: особенности художественного отображения Ч.Айтматовым проблемы судьбы в романе “Когда падают горы” (Вечная невеста).

Цель исследования: раскрытие художественного мастерства Ч.Айтматова в отображении проблемы судьбы в романе “Когда падают горы” (Вечная невеста).

Теоретико-методологическую основу исследования составили методология евразийского литературоведения XX-XXI вв., в частности теоретические разработки и научные труды советских, российских, кыргызских и турецких ученых в сфере изучения проблемы судьбы в художественных произведениях, работы специалистов-айтматоведов.

Новизна работы: диссертационная работа в кыргызской литературоведении является первым трудом изучающим художественное отображение проблемы судьбы в романе Ч.Айтматова “Когда падают горы” (Вечная невеста)

Предложения по использованию: основные положения диссертации могут быть предложены для использования в филологических академических процессах, спецкурсах и семинарах по изучению жизни и творчества Ч.Айтматова, при изучении истории кыргызской литературы, а также при обновлении содержания учебных программ и пособий гуманитарных факультетов вузов Кыргызстана и зарубежных стран.

Область применения: научные результаты исследования направлены на использование в формате академического процесса гуманитарных факультетов и средних школ, при разработке спецкурсов по произведениям Ч.Айтматова. Результаты исследований могут сориентированы также на их использование педагогами, аспирантами и студентами.

THE RESUME

of the dissertation of Tekeshova Mirgul Bakainovna on a theme «The artistic representation problem of fate in Ch. Aitmatov's novel "When the Mountains Fall" (The Eternal bride)» on competition of degree of Candidate of Philological Sciences

Speciality 10.01.01 – the Kyrgyz literature

Key words: Ch. Aitmatov, novel "When the mountains Fall" (The Eternal Bride), the problem of fate, artistic representation, Soviet ideology, ways and means, aesthetics, category, realism, mythology, philosophy, religion, word-fate, axiology-fate, conception.

Object of research: peculiarity of artistic representation by Ch. Aitmatov the problem of fate in novel "When the Mountains Fall" (The Eternal bride).

The aim of the research is the disclosure of the artistic display Ch. Aitmatov fate problems in the novel "When Mountains Fall" (Eternal bride).

Theoretical and methodological basis of research: consist from methodology Eurasian literary XX-XXI centuries. In particular theoretical developments and scientific works of Soviet, Russian, Kyrgyz and Turkish scientists in studying the problem of the fate in works of art, the work of Aitmatov's specialists.

Novelty of work: thesis work in Kyrgyz literature is the first literary work studying art display challenges fate in Chingiz Aitmatov's novel "When Mountains Fall" (Eternal bride)

Usage proposal: the main provisions of the thesis can be proposed for use in philology academic processes, special courses and seminars for the study of life and works of Chingiz Aitmatov, in studying the history of Kyrgyz literature, as well as to update the content of curricula and textbooks of humanitarian faculties of universities of Kyrgyzstan and other countries.

Sphere of application: scientific results of research focuses on the use of the process in the format of the academic humanities faculties and secondary schools, the development of special courses on the works of Chingiz Aitmatov. The research results can be oriented as to their use by teachers and students.